

δὲ χωροῦσε καλὰ - καλὰ μέσ' στήν ἐκκλησία τοῦ Πάπα, ἦταν — ὅπως μοῦ ἔλεγαν — ὑπερήφανος γιὰ τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ ζοῦσαν μέσα του καὶ ποὺ κατάγονταν ἀπὸ τὸν ὡς τὰ χθὲς βάρβαρο Βορρά.

32

Μέσ' στὰ νέα στοιχεῖα ποὺ δείχνουν κάτι τὸ μοναδικὸ ἦταν κ' ἓνα στοιχεῖο ποὺ ἀπ' ὅσους ἀκολουθήσαμε τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὸν πατριάρχη δὲν τὸ προσέξαμε οὔτε κἂν δυό. Τὸ πρόσεξα μόνον ἐγώ. Μιὰ μέρα, μοῦ εἶπε ὁ καλὸς πολίτης τῆς Φλωρεντίας ποὺ με κατατόπισε σὲ τόσα πράγματα ὅτι στὸ ἔτος 1397 πέθανε ἓνας συμπολίτης του ποὺ ἔγινε τόσο ἔνδοξος ὡς μουσικὸς, ὥστε αὐτὴ ἡ Βενετία ποὺ δὲν ἦταν πατρίδα του τὸν ἀνακήρυξε καὶ τὸν ἔστεψε, στὸ ἔτος 1364, βασιλιά τῶν μουσικῶν. Τῆ μουσικῆ μοῦ τὴν εἶπε ὁ φίλος μου *ars noxa*, κι' αὐτὸ μ' ἔκαμε ν' ἀπορήσω. Δὲν εἶναι πανάρχαια ἡ μουσικῆ; Δὲν ἔπαιζε, τάχα, ὁ Ὀρφεὺς τῆ λύρα καὶ δὲν ἦταν ὁ Ὀρφεὺς παλαιότερος ἀπὸ κάθε ποιητὴ ἢ γλύπτη ἢ φιλόσοφο; Δὲν πίστευαν, τάχα, οἱ Ὀρφικοὶ καὶ Πυθαγόρειοι στὴ θαυματουργὴ δύναμη τῆς μουσικῆς; Δὲ γίνονταν μουσικοὶ ἀγῶνες στοὺς Δελφοὺς; Δὲν ἦταν ἡ Τερψιχόρη ἐκείνη ποὺ συγκινοῦσε τοὺς Ἕλληνας περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη Μοῦσα; Κι' ὁ αὐλὸς δὲν ἦταν, τάχα, τὸ μουσικὸ ὄργανο ποὺ ἔδινε φτερά στὰ πόδια τῶν χορευτριῶν; Καὶ δὲν τιμοῦσαν οἱ Ἕλληνες τὸν Διόνυσο μὲ τὸν Διθύραμβο ποὺ στὴ μαγικὴ μορφή του συνδυαζόταν ὁ χορὸς μὲ τὸ ἄσμα; Κι' ἂν ὅλ' αὐτὰ ἀνήκουν σ' ἓνα παρελθὸν ποὺ ἦταν γιὰ τὴν ἀκοή μου ἄγνωστο καὶ γιὰ τὴ σκέψη μου ἀνεξακρίβωτο, ἡ ἐκκλησία μας μὲ εἶχε μαγέψει μὲ τοὺς κανόνες τῆς καὶ τοὺς ψαλμούς τῆς. Δὲν ἦταν, τάχα, κι' αὐτὸς ἀκόμα ὁ τραγουδιστὸς μόνολογος στὴ λειτουργία μας μουσικῆ; Ὄταν μοῦ μίλησε ὁ καλὸς πολίτης τῆς Φλωρεντίας γιὰ τὴν *ars noxa*, δὲ μπορούσα νὰ καταλάβω πῶς ὀνόμασε «νέα» τὴ μαγικὴ ἐκείνη τέχνη ποὺ ἐχρησιμοποίησε ὁ Ὀρφεὺς γιὰ νὰ θέλξει τοὺς Θραῖκες.

Ὄταν διατύπωσα τὶς ἀπορίες αὐτὲς στὸν Φλωρεντῖνο φίλο μου, ἔσπευσε νὰ μοῦ πεί, ὅτι, μιλώντας γιὰ τὴν *ars noxa*, δὲν ἄγνοοῦσε ὅτι ὑπάρχει καὶ ἡ *ars antiqua*, δηλαδή ὅτι ὑπάρχει καὶ μιὰ μουσικῆ ποὺ ἀνάγεται στὶς πρῶτες ἀρχὲς τοῦ ἀνθρώπινου γένους καὶ πάει μάλιστα πιὸ πίσω, στὸν κόσμον τοῦ μύθου ἢ καὶ στὴ φύση. Οἱ ἄνθρωποι ἀγαποῦσαν πάντοτε τὸ τραγούδι, ὅπως τ' ἀγαποῦν καὶ τ' ἀηδόνια ποὺ κελαηδοῦν ἢ τὰ νερά ποὺ κατρακυλοῦν στὰ βράχια ἢ τὰ φύλλα τῶν δένδρων ποὺ ἄλλοτε τὰ χαϊδεύει κι' ἄλλοτε τὰ δέρνει ὁ ἄνεμος. Ἡ μουσικῆ, ὅμως, αὐτὴ ποὺ ἀπὸ τὴ φύση καὶ τὸ μῦθο ἔφθασε ὡς τὴ λύρα ἢ τὸν αὐλὸ ἢ ὡς τὰ χεῖλη τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ *ars antiqua*, εἶναι ἡ μονωδία. Ὅσες μορφές

κι' ἂν πῆρε, μὲ ὅσες ποικιλίες τόνων κι' ἂν συνδυάσθηκε ἡ μονω-
δία, ἔμεινε χιλιάδες χρόνια — ἔτσι μοῦ εἶπε ὁ φίλος μου — οὐσιαστι-
κὰ στάσιμη. Πρώτη φορά μὲ τὰ νέα σύμβολα τῶν μουσικῶν ψη-
φίων, τῶν ἤχων, ἀνοιξε ἕνας νέος δρόμος· κι' ὁ δρόμος αὐτός ὀδη-
γεῖ σὲ μιὰν ἀπόλυτα νέα χώρα, σὲ μιὰ χώρα μὲ ἀναρίθμητα τοπία
καὶ ἄπειρες δυνατότητες· ὀδηγεῖ στὴν πολυφωνία, στὴν ἄρμονία,
καὶ μάλιστα στὸν μαγικό συγχρονισμό πολύφωνων καὶ ἄρμονι-
νικῶν μελωδιῶν. Πᾶνε διακόσια ὡς τριακόσια χρόνια, πού, ὅπως
μοῦ ἐξήγησε ὁ Φλωρεντίνος φίλος μου, ἄρχισε ἡ ἐξέλιξη αὐτή.
Ὡστόσο, μιὰ μεγάλη ὠθηση πρὸς τὴ νέα μουσική, τὴν ἀληθινὴ
μουσική, δόθηκε — κι' αὐτὸ ἔγινε ἀκριβῶς ἐδῶ στὴ Φλωρεντία —
στὶς μέρες τοῦ Δάντη ἢ μᾶλλον λίγο ἀργότερα, στὶς μέρες τοῦ Πε-
τράρχη. Ὁ μουσικὸς πού στεφανώθηκε στὴ Βενετία, στὸ ἔτος
1364, ἔζησε ἐδῶ — μοῦ ἐτόνισε μὲ μεγάλη ὑπερηφάνεια ὁ φίλος
μου — καί, ὅπως ὁ Ὅμηρος πού μᾶς μαγεύει ὡς τώρα μὲ τὰ ἔπη
του, ἔτσι κ' αὐτὸς ἦταν τυφλός. Κ' ἔγινε ἔνδοξος, ὅπως γίνονται
ἔνδοξοι οἱ βασιλεῖς στὰ πεδία τῶν μαχῶν ἢ οἱ φιλόσοφοι καὶ ἄλλοι
συγγραφεῖς στὸ στίβο τοῦ λόγου. Τ' ὄνομά του εἶναι Φραγκίσκος
Λαντίνο.

Κι' ὁ φίλος μου μὲ πῆγε στὴν ἐκκλησία τοῦ Σάν Λορέντσο (τοῦ
Ἁγίου Λαυρέντιου) πού ὁ Μπρουνελέσκι τὴν ἀνοικοδομοῦσε
τότε. Τὸ παλαιὸ κτίριο εἶχε ἐρειπωθεῖ, κ' ἔτσι ἀπὸ τὸ ἔτος 1419
εἶχε ἀρχίσει ὁ τολμηρὸς ἀρχιτέκτων ν' ἀνεγείρει ξανά τὸ ναὸ πού,
ὅπως ἔλεγαν, εἶχε καθιερώσει, στὸ ἔτος 393, ὁ Ἅγιος Ἀμβρόσιος.
Ἡ ἀνοικοδόμησις εἶχε προχωρήσει ἀρκετά, ὅταν μὲ πῆγε ἐκεῖ ὁ
φίλος μου. Ἐδῶ ἔχει ἐνταφιασθεῖ — ἔτσι μοῦ εἶπε — ὁ Φραγκίσκος
Λαντίνο. Καὶ μοῦ ἔδειξε τὴν πλάκα πού σκεπάζει τὸν τάφο του
καὶ πού ἐμφανίζει ἀνάγλυφο τὸν ἴδιο τὸν ἔνδοξο τυφλὸ Λαντίνο
νὰ κρατᾷ ἕνα μικρὸ μουσικὸ ὄργανο στὰ χέρια του.

Εἶχα τὴ μεγάλη εὐκαιρία ν' ἀκούσω ὁ ἴδιος κοσμικὰ καὶ ἐκ-
κλησιαστικὰ ἔργα τῆς νέας μουσικῆς. Μιὰ μέρα ἄκουσα μιὰ μουσικὴ
λειτουργία πού ὁ φίλος μου μοῦ εἶπε ὅτι τὴν ἔφτιαξε στὴ Γαλλία
ἕνας σύγχρονος τοῦ Φραγκίσκου Λαντίνο, ὁ Γκυγιὼμ ντέ Μασώ,
πού, ἀφοῦ ἐσαγήνευσε βασιλεῖς καὶ ὁμορφες γυναῖκες, ἔγινε ὕστερα
ἕνας μεγάλος ἐκκλησιαστικὸς καὶ πνευματικὸς ὀδηγὸς καὶ προ-
στάτης τῶν συνανθρώπων του. Ὄταν ἄκουσα τὴ λειτουργία
τοῦ Μασώ, τὰ κοσμικὰ μουσικὰ ἔργα τοῦ Φραγκίσκου Λαντίνο,
ἀκόμα καὶ τραγούδια ἀγνωστων καὶ ἀνώνυμων μουσικῶν βασισμέ-
να στὴν ars nova, εἶπα ὅτι ἐδῶ ἀρχίζει πραγματικὰ κάτι ἀπόλυ-
τα νέο πού τὸ ξεκίνημά του συνδέεται ἀποκλειστικὰ μὲ τὸ Βορρά,
μὲ τὶς χῶρες (ὅπως μοῦ ἐξήγησε ὁ φίλος μου) τῶν Βρεταννῶν,

τῶν Γάλλων, τῶν Γερμανῶν. Χωρίς ἡ ἀρσ πονα νὰ μέ κάμει νὰ αἰσθανθῶ μέσα μου μειωμένη τὴν κατάνυξη ποῦ μ' ἐκυρίευε ὅταν ἄκουγα τὴ δική μας λειτουργία μὲ τὴ μονότονη καὶ λιτὴ μουσικὴ τῆς, γέννησε ὡστόσο μέσα μου σκέψεις πολλές καὶ προπάντων νέα αἰσθήματα. Καὶ εἶπα: ἐδῶ ἀρχίζει κάτι ποῦ κανένας δὲ μπορεῖ νὰ ξέρει ὡς ποῦ θὰ φθάσει, κάτι ποῦ ὁδηγεῖ σὲ μιὰν ἀπόλυτα νέα χώρα, σὲ μιὰ χώρα ποῦ ἡ ἄκρη τῆς ἐγγίζει, θαρρῶ, τὸ ἄπειρο.

33

Ἡ ἀπασχόλησή μου μὲ τὴν Ἰταλικὴ γλῶσσα, μὲ τὴ μελέτη τῶν ἔργων τοῦ Δάντη, τοῦ Πετράρχη καὶ ἄλλων, μὲ τὴν ἀναζήτησιν, στοὺς ναοὺς καὶ ἄλλοῦ, τῶν μεγάλων βημάτων τῆς τέχνης, καὶ μὲ τὴ μελέτη τῆς πολιτικῆς ἱστορίας τῆς Φλωρεντίας, δὲ μ' ἐμπόδισε διόλου νὰ παρακολουθῆσω καὶ τὰ φλέγοντα ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα ποῦ μᾶς εἶχαν φέρει στὴν Ἰταλία. Οἱ περισσότεροι — κληρικοὶ καὶ κοσμικοὶ — εἶχαν, βέβαια, ἀφοσιωθεῖ μόνο σ' αὐτά. Γι' αὐτό, ἄλλωστε, εἶχαν ἔρθει. Ἐγὼ ἤμουν πιὸ ἐλεύθερος, ἤμουν σχεδὸν ἐβελοντῆς στὸ ταξίδι αὐτό. Δέν εἶχα ὑπεύθυνη ἀποστολή· τὴν εὐθύνη μου — εἶχα κ' ἐγὼ μιὰ μεγάλη εὐθύνη — τὴν ἐνιωθα νὰ βρίσκεται στὸ περιθώριο τῆς ἱστορικῆς ἐπικαιρότητας, σὲ κάποιες «ἄκρες» (δυστυχῶς ὄχι ἐδαφικές, ἀλλὰ μόνο πνευματικές) ὅπου μὲ εἶχε τάξει ὁ Θεός.

Ὅταν φθάσαμε στὴ Φλωρεντία, ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης δὲ σκέφθηκε νὰ ξεκουραστεῖ διόλου καὶ ν' ἀσχοληθεῖ μὲ τὰ κυνήγια, ἀλλὰ πρωτοστάτησε ἀμέσως σὲ πολλές συσκέψεις τῶν δικῶν μας (παρευρέθηκα κ' ἐγὼ σὲ κάμποσες) μὲ τὸ σκοπὸ νὰ ὠθήσει ὄλους πρὸς τὴν ἔνωση. Σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς πρῶτες συσκέψεις ἐγίνε ἓνα δυσάρεστο ἐπεισόδιο ποῦ προδίκασε τὴν ὀριστικὴ διαίρεση στοὺς κόλπους μας. Τὸ ἐπεισόδιο τῶχει περιλάβει ὁ Σύλβεστρος Συρόπουλος στ' ἀπομνημονεύματά του: «...ἦλθεν ὁ βασιλεὺς εἰς τὸν πατριάρχην καὶ ὀρισμῶ αὐτοῦ συνήλθομεν πάντες. Ἐκινήθησαν οὖν αὐθις οἱ περὶ τῆς ἐνώσεως λόγοι, καὶ ἀντέλεγεν ὁ Ἐφέσου» Μάρκος ὁ Εὐγενικός, «ἐφιλονείκουν δὲ αὐτῶ ὁ Ρωσίας» Ἰσίδωρος, «ὁ μέγας Πρωτοσύγγελος» (Γρηγόριος Μάμμος ἢ Μελισσηνός, ὁ «Πνευματικός», ὅπως τὸν λέγαμε) «καὶ ὁ Ἀμηρούτζης καὶ ἰταμώτατα διεμάχοντο. Ἦρξατο δὲ ὁ Γεμιστός» (ὁ Πλήθων) «εἰπεῖν τι καὶ συνηγορῆσαι τῶ Ἐφέσου, καὶ σκώψαντος αὐτὸν ἀναιδῶς τοῦ Ἀμηρούτζη ἐσιώπησεν. Ἐθαύμασαν οὖν πάντες, πῶς οὐκ ἔσκωψε τὴν ἀναίδειαν τοῦ Ἀμηρούτζη ὁ βασιλεὺς οὐδὲ εἶπε τι πρὸς θεραπείαν τοῦ πάντ' ἀρίστου Γεμιστοῦ. Δεξαμένου δὲ καὶ τοῦ Ἐφέσου ἀναγνῶναι τί ἐκ τῶν τοῦ Καβάσιλα περὶ τοῦ προτεθέντος ζητήματος, εὐθύς εἶπεν ὁ Ρωσίας, ἡμεῖς διὰ ἔνωσιν καὶ εἰρήνην ἦλθομεν ἐνταῦθα,

οὐχὶ διὰ σχίσμα καὶ διάστασιν· θέλω μὲν οὖν ἵνα ἀναγινώσκωμεν καὶ τοὺς ἐνωτικούς, οὐ τοὺς σχισματικούς καὶ διίστῶντας· ὁ οὖν Καβάσιλας σχισματικός ἐστὶ, καὶ οὐ θέλομεν ἀναγινώσκεσθαι. Διεδέξατο τοῦτον ὁ Λακεδαιμονίας» (Μεθόδιος) «εἰπὼν· καὶ τί ἔχομεν τὸν Καβάσιλαν; Ἀρχιερεὺς ἦν, καὶ ἔχομεν κάκεῖνον ὡς ἓνα τῶν νῦν ὄντων ἀρχιερέων, ὡς τὸν Μονεμβασίας τυχόν» (ὁ Μονεμβασίας Δοσίθεος ἦταν παρῶν) «ἢ ἄλλον τινά, οὐδὲ ἀνάγκην ἔχομεν στέργειν τὰ ἐκείνου συγγράμματα. Τότε εἶπεν ὁ Ἐφέσου, λοιπὸν ὅς ἀναγινώσκωμεν τὸν Βέκκον. Καὶ ἀγανακτήσας τὴν ἰταμότητα καὶ τὸ θράσος αὐτῶν, καὶ καταλαβὼν ὅτι πάντες σχεδὸν προδεδομένοι καὶ ἔτοιμοι εἰσὶ πρὸς τὴν τοῦ λατινισμοῦ συγκατάθεσιν ἐσιώπησε».

34

Τὸ μέγα θέμα γιὰ τὴν ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀπασχόλησε καὶ τὴ δική μου σκέψη πολὺ. Τὴν ἀπασχόλησε σ' ὅλη μου τὴ ζωὴ. Ἀπὸ νέος εἶχα, βέβαια, ἐγκολπωθεῖ τὴ δική μας δογματικὴ θέση καὶ θεωροῦσα τὴν προσθήκη τῶν Λατίνων ἐσφαλμένη ἢ ἔστω περιττή. Τὸ ἴδιο σκεπτόμουν κι' ὅταν ἦμουν στὴ Φλωρεντία. Τὸ ἴδιο σκέπτομαι καὶ σήμερα. Ὡστόσο, ὅταν ἄκουγα τ' ἀντίθετα ἐπιχειρήματα, μ' ἐπηρέαζαν κι' αὐτὰ κάπως· δὲν τᾶβρισκα κι' αὐτὰ ἀνάξια νὰ συζητηθοῦν ἢ ἔστω ν' ἀπασχολήσουν τὴ δική μου ἀτομικὴ σκέψη. Παρακολούθησα, ὅσο ἦμουν στὴ Φερράρα καὶ στὴ Φλωρεντία, πολλὰς ἰδιαίτερες συζητήσεις. Ἄκουσα συχνὰ τὸν Ἐφέσου Μάρκο τὸν Εὐγενικό ἢ ἀντίθετα τὸν Νικαίας Βησσαρίωνα καὶ τὸν Γεώργιο Σχολάριο ν' ἀναπτύσσουν τίς γνῶμες καὶ τὰ ἐπιχειρήματά τους. Θὰ παραθέσω ἐδῶ μερικὲς χαρακτηριστικὰς φράσεις ποὺ ἄκουσα ἀπὸ τὰ χεῖλη καὶ τῶν τριῶν.

Ὁ Ἐφέσου Μάρκος ὁ Εὐγενικός ἔλεγε συχνὰ (καὶ τὰ λόγια αὐτὰ τᾶγραψε ἀργότερα ὁ ἴδιος) :

«Ἐρόμεθα τοὺς Λατίνους· εἰ πάντα τὰ τοῦ Πατρὸς τὸν Υἱὸν ἔχειν βούλεσθε, διὰ τί μὴ καὶ Πατέρα τοῦτον ποιεῖτε; Ὅτι, φασίν, ἀντίθεσιν ἔχει τοῦτο πρὸς τὸν Υἱόν, ἢ δὲ ἀντίθεσις διακρίνειν οἶδε τὰ πρόσωπα, καὶ οὐχὶ συνάπτειν, ἵνα μὴ σύγχυσις ἐν αὐτοῖς γένηται. Εἰ οὖν ἀντίθεσις διακρίνει τὰ θεῖα πρόσωπα καθ' ὑμᾶς, ὧ σοφώτατοι, καὶ ἄμφω τὰ ἀντικείμενα συνελθεῖν ἐφ' ἐκάστου τούτων ἀδύνατον, οὐδ' ἄρα τὸ αἴτιον καὶ αἰτιατὸν συνελεύεται (καὶ ταῦτα γὰρ ἀντικείμενα), οὐδ' ὁ Υἱὸς αἰτιατὸς καὶ αἴτιος ἔσται, καθάπερ οὐδ' Υἱὸς ὁμοῦ καὶ Πατήρ. Ἀλλὰ τί καὶ πρὸς τοῦτο φήσουσιν; Ἦν ἂν καὶ Πατήρ, εἰ εἶχε πρὸς ὃν ἀποδοθῆσεται. Τῆς ἀτοπίας! Πάλιν ἡμῖν ἐπανήκει τὸ καταγέλαστον ἐκεῖνο σόφισμα, καὶ ταυτὸν ποιοῦσιν οἱ τοῦτο λέγοντες, ὥσπερ ἂν εἴ τις ἀποφαινόμενος, πάντα

ἄνθρωπον γεννητὸν εἶναι ἔλεγεν, ὡς ἦν ἂν καὶ Ἄδὰμ γεννητός, εἰ πατέρα εἶχεν... Ἡμεῖς μὲν τὸν Υἱὸν ἀφαιροῦντες τῆς αἰτίας τοῦ Πνεύματος, οὐδὲν αὐτὸν ἐλαττοῦμεν τῆς τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς ἀξίας· οὐδὲ γὰρ ὅλως μεταδοτὸν τὸ τῆς θεότητος αἴτιον λέγομεν, ὡσπερ οὐδὲ τὸ ἀναίτιον τοῦ Πατρὸς, οὐδ' αὐτὴν τὴν πατρότητα. Λατῖνοι δὲ μεταδοτὸν τοῦτο φρονοῦντες, εἶτα τὸ Πνεῦμα τούτου λείπεσθαι λέγοντες, πάσαις ἀνάγκαις ἐλαττον αὐτὸ ποιοῦσι τῆς τοῦ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ θεότητος καὶ ἀξίας, καὶ κατὰ τοῦτο βλασφημεῖν εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὡσπερ καὶ κατ' ἄλλα πολλαχῶς ἀναγκάζονται... Τῶν προσόντων τῆ θείᾳ φύσει τὰ μὲν ἐνικῶς μόνον αἰεὶ λέγεται, κἂν τοῖς τρισὶ προσώποις ἐνθεωρεῖται, καθάπερ τὸ θεὸς καὶ δημιουργὸς καὶ βασιλεὺς καὶ ἀγαθός, καὶ εἴ τι τοιοῦτον... Τὰ δὲ πληθυντικῶς αἰεὶ, κἂν τοῖς δυσὶ μόνοις, ὡς τὸ αἰτιατὸν ἐπὶ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος· δύο γὰρ τὰ αἰτιατά, καὶ οὐχ ἓν λέγομεν. Τούτων οὕτως ἐχόντων, ἐπειδήπερ Λατῖνοι καὶ τὸ τῆς θεότητος αἴτιον δυσὶ προσώποις, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ νέμουνσιν, ἐρώμεθα τούτους ὁποῖα τῶν εἰρημένων μερίδι τοῦτο συνάπτουσιν. Εἰ μὲν οὖν τῆ δευτέρᾳ φήσουσιν, αὐτόθεν δῆλον τὸ ἄτοπον· δύο γὰρ ἔσται τὰ αἴτια, καθάπερ καὶ τὰ αἰτιατά δύο, καὶ οὕτως ἡ δυαρχία πάροδον ἔξει καὶ τὸ πολυῦμνητον τῆς μοναρχίας ἐκποδῶν γενήσεται».

Στὰ ἐπιχειρήματα αὐτὰ τοῦ Μάρκου ἀπαντοῦσε ὁ Γεώργιος Σχολάριος (καὶ τὶς ἀπαντήσεις αὐτὲς τὶς διατύπωσε γραπτὰ ὁ ἴδιος, ὅταν γύρισε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ πρὶν πηδήσει στὸ ἀντίθετο ἄκρο καὶ γίνεи ἀνθενωτικὸς) μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο :

«Οἱ Λατῖνοι τῶν ἱερῶν εὐαγγελίων ἀκούοντες· Πά ν τ α ὅ σ α ἔ χ ε ι ὁ Πατήρ ἐ μ ἄ ἐ σ τ ι· καὶ πάλιν· Τὰ ἐ μ ἄ π ἄ ν τ α σ ἄ ἐ σ τ ι, καὶ τὰ σ ἄ ἐ μ ἄ· καὶ πάλιν· Ἐ γ ὼ καὶ ὁ Πατήρ ἐ ν ἐ σ μ ἔ ν· οὔτε διὰ τὸ καθόλου τοῦτο πρόσρημα, τὸ π ἄ ν τ α, καὶ Υἱὸν εἶναι τὸν Πατέρα ἢ Πατέρα τὸν Υἱὸν ἀναγκάζονται λέγειν... Οἱ Λατῖνοι τὸν Υἱὸν δεύτερον καὶ ἐλάττω τοῦ Πατρὸς τῆ τάξει καὶ τῷ ἀξιώματι τῆς αἰτίας ἀπὸ τε Ἀθανασίου καὶ Βασιλείου καὶ πολλῶν ἄλλων διδασκάλων εἰληφότες πιστεύουσι, καὶ τὸ Πνεῦμα δὲ τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Υἱοῦ προῖέναι ὡσπερ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἀναγκαίως πιστεύοντες ἐκ τε τῶν κανονικῶν Γραφῶν πολλὰ πρὸς τοῦτο εὐθύς φέροντα προῖσχομένων, ἐκ τε τῶν διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας τῶν παρὰ σφίσι τοῦτο διαρρήδη θεολογούντων. Εἴ τις αὐτοὺς ἔροιτο· Οὐκοῦν καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον δεύτερον τοῦ Υἱοῦ τῆ τάξει καὶ τῷ ἀξιώματι τῆς αἰτίας, καὶ τρίτον ἀπὸ τοῦ Πατρὸς λέγετε, οὐκ ἂν ἀρνήσαιντο, εἰδότες οὐδὲν ἐντεῦθεν συμβαῖνον ἄτοπον. Εἰ γὰρ οὐδὲν τῷ φυσικῷ τοῦ Υἱοῦ ἀξιώματι προσίσταται τὸ δευτερεύειν τῆ τάξει καὶ τῷ τῆς αἰτίας ἀξιώματι,

οὐδὲ τῷ τοῦ Πνεύματος ἐμποδῶν ἔσται τὸ τρίτον αὐτὸ εἶναι τῆ τάξει...Οἱ Λατῖνοι τὴν μίαν ἀρχὴν μάλιστα πάντων οἶδασι σώζειν καὶ τὴν διπλὴν ἀρχὴν πανταχόθεν φυλάττονται ἐν τε ταῖς ὁμολογίαις αὐτῶν, ἐν τε διδασκαλίαις, ἐν τε συγγράμμασι, καὶ τοῦτο παραδιδόασιν ἐν τοῖς πρώτοις μαθήμασι τῆς πίστεως, ὅποτε αὐτὴν ὡσπερ τινὰ τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν ἐν τάξει καὶ μεθ' ὑπερβαλλούσης ἐπιμελείας ἐκτιθῶνται τοῖς φοιτῶσιν, οἱ τῆς θεολογίας διδάσκαλοι...Τούτων τοίνυν ἀπάντων οὕτως ἐχόντων, τίς ἂν ῥαδίως πιστεύσειε Λατίνους δεινὸν μὲν ποιεῖσθαι τὴν δυαρχίαν ἐπὶ Θεοῦ, εἰς ταύτην δὲ συνελάνεσθαι πάλιν ὡς ἀναγκαίως τῆ δόξη ταύτῃ συνεπινομένην;...Ὅτι δὲ οὐδ' ὅλως οἷς ἀξιοῦσι Λατῖνοι τὸ ἄτοπον ἐκεῖνο συμβαίνειν δύναται, ἀπλοῦς ἐστὶ λόγος ὁ πείθων καὶ ἀληθής...Μιᾶ γὰρ φασὶ δυνάμει προβλητικῇ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς προάγουσι διὰ τὸ τὴν δύναμιν ταύτην τῇ οὐσίᾳ ἔπεσθαι τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ, οὐ ταῖς ἀναφοραῖς, αἷς διακρίνονται...οὔτε τοίνυν ἄτοπον μίαν εἶναι δύναμιν ἐν Πατρὶ καὶ Υἱῷ τὴν προβλητικὴν, οὔτε ἔπεται ταύτης οὔσης μιᾶς τὴν ἀρχὴν ἐν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ τοῦ Πνεύματος μὴ εἶναι μίαν, ἀλλὰ διπλὴν. Ὅλως δὲ ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς ἄνευ τῆς πρὸς ἀλληλα ἀναφορικῆς ἀντιθέσεως τῆς κατὰ τὸ γενεῶν δηλαδὴ καὶ γενεῶσθαι τὰ ἄλλα ἐν εἰσι καὶ ἐν ὅλον καὶ ἐν ἀριθμῷ. Ὡσπερ τοίνυν εἷς Θεὸς εἰσι καὶ εἷς δημιουργὸς καὶ εἷς πέμπων, οὕτω καὶ μία ἀρχὴ τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ εἷς προβάλλων».

Ὁ Βησσαρίων χρησιμοποιοῦσε κι' αὐτὸς πολλὰ ἐπιχειρήματα γιὰ νὰ μᾶς πείσει ὅτι ἡ ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος δὲν εἶναι σοβαρὸς λόγος χωρισμοῦ καὶ σχίσματος. Γινόταν μάλιστα ὅλο καὶ πιὸ κατηγορηματικὸς λέγοντας ὅτι εἶναι μᾶλλον σωστότερη ἢ διατύπωση τῶν Λατίνων, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει διόλου (αὐτὸ τὸλεγε γιὰ νὰ φανεῖ πιὸ συντηρητικὸς ἀπὸ τὸν πολὺ φανατικώτερο Γεώργιο Σχολάριο) ὅτι ὁ Υἱὸς εἶναι κατώτερος ἀπὸ τὸν Πατέρα, καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα κατώτερο ἀπὸ τὸν Υἱόν. Ἀφοῦ γύρισε πιά ὁ Βησσαρίων στὴν Κωνσταντινούπολη, κι' ἀφοῦ ἔγινε καρδινάλιος καὶ πῆγε πάλι στὴν Ἰταλία, ἔστειλε τὴ μεγάλη ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Ἀλέξιο Λάσκαρι τὸν Φιλανθρωπινό, καὶ βασίζει ἰδιαίτερα τὴ γνώμη του γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς Λατινικῆς προσθήκης «καὶ τοῦ Υἱοῦ» στὸν Αὐγουστῖνο («Αὐγουστῖνος γὰρ ὁ βάθει σοφίας πάντας ὑπερβαλλόμενος, ὁ ἀγιωσύνη καὶ τῇ ἀγάπῃ τῇ πρὸς τὸν Θεὸν τίνος οὐ μείζων ὀφθεῖς; οὗτός ἐστιν ὁ τοῦτο λέγων, τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν δηλαδὴ μίαν ἀρχὴν τοῦ Πνεύματος τοῦ ἁγίου, ὡς καὶ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν καὶ τὸ Πνεῦμα μίαν ἀρχὴν τῆς τῶν ὄντων εἶναι προόδου»), ἀλλὰ καὶ σὲ πολλοὺς ἄλλους Πατέρες καὶ

Ιδιαίτερα σὲ μιὰ ρήση τοῦ Μεγάλου Βασιλείου. Τὴ ρήση τὴν ἀνακάλυψε, ὅταν γύρισε ἀπὸ τὴ Φλωρεντία στὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ στὸ ἀντίγραφο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Βησσαρίωνος ποὺ ἔχω στὰ χέρια μου διαβάζω τὰ ἐξῆς περίεργα πράγματα:

«Μετὰ τῶν ἄλλων εὔρον κἂν τῆ μονῆ τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ τοῦ Πανεπόπτου δύο βιβλία τοῦ τρισμάκαρος Βασιλείου...Καὶ τὰ βιβλία μένουσιν ἔτι, εἰ μὴ που μετὰ τὴν παρ' ἐμοῦ ἀνάδειξιν ἠφάνισται παρὰ τῶν πάντα ῥαδίως κατὰ τῆς ἑαυτῶν σωτηρίας μηχανωμένων ταῦτα καὶ ἄμφω ὡς ἡμεῖς ἐξεθέμεθα τὴν τοῦ διδασκάλου ρῆσιν εἶχον ἐγγεγραμμένα. Ἐκείνη δὲ τις τολμηρᾶς μὲν ψυχῆς, χειρὸς δὲ τολμηροτέρας, κατὰ μὲν τοῦ μεμβράνου σιδήρῳ χρησάμενος ἀπέξεσε τὴν ἀλήθειαν· οὐδὲν δ' ὅμως αὐτῷ προὔργου ἀπήντηκεν. Ὁ τε γὰρ τόπος κενὸς ὢν, αἶ τε τῶν συλλαβῶν ἡμίσεις ἔτι φαινόμεναι, τό τε τόλμημα ἐκείνου ἐλέγχουσι, τὴν τε ἀλήθειαν οὐδὲν ἤττον σαφῶς παριστῶσι. Κατὰ δὲ τοῦ ἑτέρου βιβλίου» (τὸ ἄλλο ἦταν «βαμβάκηνον» καὶ ὄχι «μέμβρανον») «μέλαν ἐπιχέας ἐκάλυψε τοῦτο τὸ μέρος τοῦ ρητοῦ πᾶν, ὃ φησι, Ἐπαρ' αὐτοῦ τὸ εἶναι ἔχον καὶ ὅλως ἐκείνης τῆς αἰτίας ἐξημμένον'. Ἐπὶ χρόνῳ ὕστερον τοῦ σοφοῦ Κυδῶνη ἐκείνου» (τοῦ Δημητρίου) «τὴν βίβλον εἰς χεῖρας λαβόντος, τὸ ρητὸν πάλιν ὑγιὲς ἀπεδόθη. Αὐτὸς γὰρ οἰκεία χειρὶ τό τε ρητὸν ἐν τῷ βιβλίῳ προσπαρέγραψεν, ὕβρεσί τε ἀξίως ἐπλυνε τὸν τοῦτον τετολμηκότα. Εἰς τοιαύτην ἀπόνοιαν καὶ σκότος καὶ ἀγνοίαν ἢ ἔρις ἡμετέρους ἀπέωσεν. Εἶτα λέγειν τολμῶσιν, ὡς Λατίνοι καὶ Βέκκος τὰς βίβλους ἐνόθευσε· καίτοι τοσοῦτον ἔχοντος τοῦ ρητοῦ τούτου κάλλος, καὶ μετὰ τοσαύτης εὐγλωττίας καὶ στρογγυλότητος ἀπηγγελημένου, καὶ χάριτος Ἀττικῆς, ὡς μὴ Λατίνους μόνον μὴ δύνασθαι ποτε τοιοῦτόν τι καὶ μετὰ τοσαύτης χάριτος Ἑλληνικῶς τι συγγράψαι, οἷς ἡ πάτριος γλῶσσα, καὶ τὰ διάφορα σχήματά τε καὶ μέθοδοι, ἐμποδῶν τοῦ μετὰ χάριτος ἐκδοῦναι τινὰ εἰς τὴν ἡμετέραν φωνήν· ὥσπερ ἐκ τοῦ ἐναντίου Ἑλλησιν ἀδύνατον Λατινικῶς τι μετὰ τῆς ἴσης Λατίνοις χάριτος συγγράψασθαι, κἂν ἐφ' ὅπόσον ἐκάτεροι τὴν ἀλλήλων ἀσκήσαιεν γλῶτταν...Οὐ Λατίνοις οὖν μόνον, ὡς εἴρηται, τὸ ρητὸν τοῦτο μετὰ τοσαύτης ἐκδοῦναι χάριτος οὐκ ἦν δυνατόν, ἀλλ' οὐδ' Ἑλλήνων οὐδενὶ πλὴν αὐτοῦ Βασιλείου».

Νὰ τὸ πιστέψω, τάχα, τὸ περιστατικὸ, ὅπως τὸ περιγράφει ὁ Βησσαρίων; Ἀπὸ τῆς πρώτης μέρας ποὺ γνώρισα τὸν Βησσαρίωνα — τὸν ἀπλό, τότε, ἱερομόναχο — στὸν Μυστρά, βεβαιώθηκα ὅτι εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς πιὸ τίμιους καὶ φιλαλήθεις ἀνθρώπους στὸν κόσμον. Ἄν καὶ πιστεύω ὅτι εἶχε ἀδικο ἐγκαταλείποντας τὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησίαν, δὲ μπορῶ νὰ παραδεχθῶ ὅτι ἔγραψε ἡ

εἶπε ποτέ του καὶ τὸ παραμικρὸ ψέμμα. Μαθαίνω τώρα ὅτι κανένας Πάπας — κανένας ἀπ' ὅσους ἀνέβηκαν, ἐδῶ καὶ τριάντα χρόνια, στὴν ἀγία ἔδρα — δὲ θέλησε ἢ δὲ μπόρεσε ν' ἀσκῆσει τὴ δυσχερέστατη ἀποστολή του χωρὶς τὴ βοήθεια τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνος, πού τὸ κῦρος του εἶναι τεράστιο καὶ ἡ σεμνὴ του ζωὴ παραδειγματική. Λέω, λοιπόν, ὅτι ὁ Βησσαρίων δὲ μπορεῖ ν' ἀγραφε πράγματα πού δὲν εἶναι ἀληθινά. Μπορεῖ νὰ πλανήθηκε σὲ ὅ,τιδήποτε, ἀν καὶ ἦταν τὸ πιὸ νηφάλιο δυνατὸ μυαλὸ πού γνώρισα. Δὲ μπορεῖ, ὅμως, νὰ εἶπε ἢ ν' ἀγραφε ψέμματα.

35

Ἀπὸ τὴ στιγμή πού πῆγα στὴν Ἰταλία, κατάλαβα, ὡστόσο, ὅτι τὸ μέγα θέμα πού χωρίζει τὴν Ἐκκλησία μας ἀπὸ τὸν Πάπα δὲν εἶναι ἡ προσθήκη «καὶ τοῦ Υἱοῦ». Ἡ προσθήκη αὐτὴ (τὸ λέω μέσα μου, ἀλλὰ καὶ μέσα μου μὲ χαμηλὴ φωνή) δὲν προσθέτει τίποτε στὸν Υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, στὸν γλυκύτετον Ἐσταυρωμένο, ὅπως δὲν ἀφαιροῦμε ἐπίσης τίποτε ἀπὸ τὴ θεία ὑπόστασή του ἀν δὲν κάνουμε τὴν προσθήκη. Κάτι ἄλλο πρέπει νὰ μᾶς χωρίζει ἀπὸ τοὺς Λατίνους πού ὁ Χριστιανισμὸς, κοινὸς σ' ἐκείνους καὶ σ' ἐμᾶς, δὲ μπόρεσε ἀκόμα νὰ τὸ νικήσει. Ἡ νίκη τοῦ Χριστοῦ σ' αὐτὸν τὸν κόσμον δὲν ἐξαρτᾶται μόνον ἀπὸ τὴ δύναμή του, τὴν παντοδυναμία του· ἐξαρτᾶται καὶ ἀπὸ τὶς ἀδυναμίες μας, τὶς ἀνθρώπινες μικρότητες καὶ κοσμικὲς ματαιοδοξίες. Ὁ καυγᾶς τῶν Λατίνων καὶ τῶν δικῶν μας σχετικὰ μὲ τοὺς «κοσμικοὺς» θρόνους καὶ τοὺς «ὕλικους» (ἐπάνω ἀπὸ τοὺς θρόνους) οὐρανοὺς στὸν καθεδρικὸ ναὸ τῆς Φερράρας ξεσκεπάζει τὰ πραγματικὰ αἷτια τοῦ σχίσματος. Ἡ Δύση ζητοῦσε καὶ ζητάει νὰ μᾶς μειώσῃ· κ' ἐμεῖς, μὲ μέτρα τὰ ἐγκόσμια μάταια μέτρα πού κ' ἐκείνη χρησιμοποιοῖ, δὲ θέλαμε καὶ δὲ θέλουμε νὰ μᾶς μειώσῃ. Δὲ θὰ μπορούσε, τάχα, νὰ βρεθεῖ τρόπος νὰ θεωρηθοῦν κ' οἱ δυὸ δυνάμεις — ἡ Ἑλλάς καὶ ἡ Δύση — ἰσότιμες στὴν ἀδυναμία τους ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ; Δυστυχῶς, τὸ ζήτημα δὲν εἶναι ποιοὶ θᾶναι ἰσότιμοι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ ποιοὶ θᾶναι ἢ δὲ θᾶναι ἰσότιμοι ἐνώπιον τῶν ἀνθρώπων!

36

Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Παλαιολόγος ἦταν ὑπερήφανος· πίστευε, ὅμως, ὅτι μόνον ἡ Δύση μπορούσε νὰ μᾶς σώσῃ ἀπὸ τὸν Τουρκικὸ κίνδυνον· ἔτσι ἐπνιξε μέσα του τὸ αἶσθημα ὅτι ὁ Πάπας πῆγαινε νὰ μᾶς μειώσῃ, καὶ ἀποφάσισε, στὴ Φλωρεντία, νὰ προχωρήσουμε ὅπως - ὅπως στὴν ἔνωση. Σὲ μιὰ σύσκεψη τῶν πιὸ πολλῶν δικῶν μας, ἀρχιερέων καὶ κοσμικῶν, πού ἔγινε μπροστὰ του, εἶχε ἐκνευρισθεῖ καὶ, θέλοντας νὰ δικαιολογήσῃ τὴ στάση του, εἶπε ὅτι

αὐτὸ ἦταν καὶ τὸ θέλημα τοῦ πατέρα του, τοῦ σοφοῦ Μανουήλ Παλαιολόγου, πού ὡστόσο, ὅπως ξέρω ἀπ' ὅσα μοῦ εἶπε ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς, δὲν ἦταν ἀπόλυτα σωστό. Ὁ Σύλβεστρος Συρόπουλος, περιγράφοντας τὴ σύσκεψη λέει :

«Ἐδημηγόρησε δὲ καὶ ὁ βασιλεὺς, ὅτι τὸ θεῖον ἔργον τοῦτο τῆς ἐνώσεως οὐκ ἤρξατο γίνεσθαι ἀπ' ἐμοῦ, ἀλλ' ἤρξατο κατασκευάζειν τοῦτο ὁ αὐθέντης μου ὁ βασιλεὺς, ὁ πατήρ μου. Ὅποιος δὲ ἦν ἐκεῖνος καὶ τὴν γνῶσιν, καὶ τὸν λόγον, καὶ τὴν πράξιν, καὶ τὴν ἀρετὴν, καὶ τὴν συνείδησιν, καὶ πάντα τὰ προτερήματα αὐτοῦ, οἴδατε καλῶς ὑμεῖς, ὡσπερ οἶδα κάγώ».

Ἀμέσως μόλις φθάσαμε στὴ Φλωρεντία, ὁ Πάπας πρόβαλε ἐπίμονα τὴν ἀξίωση νὰ γίνουν, ἐπάνω στὸ ἐπίμαχο θέμα τῆς προσθήκης, δημόσιες συνεδριάσεις τῆς συνόδου. Στὶς συνεδριάσεις αὐτὲς πού ἐγιναν τὸν Μάρτιο τοῦ 1439, ἡ ἐριστικὴ διάθεση ἔφθασε σὲ σημεῖο πού πήγαινε νὰ ματαιώσῃ τὴν ἐνωση. Ὁ Ἐφέσου Μάρκος ὁ Εὐγενικός ἦταν ἀνεξάντλητος σ' ἐπιχειρήματα καὶ ἀγωνιστικὸ πείσμα. Ἀλλὰ καὶ οἱ Λατῖνοι — προπάντων ὁ δαιμόνιος καὶ πολύλογος μοναχὸς Ἰωάννης τῆς Ραγούζης πού ἦταν ταγμένος νὰ δίνει τὶς ἀπαντήσεις — ἦταν κι' αὐτοὶ ἀκαμπτοὶ καὶ εἶχαν πρόχειρα ὅσα ἀντεπιχειρήματα χρειάζονταν γιὰ νὰ μὴν ὑστερήσουν ἀπέναντι τοῦ Μάρκου. Τὸ βασικὸ ἐπιχείρημά του τὸ στήριξε ὁ Μάρκος σὲ μιὰ ρῆση τοῦ ἴδιου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Στὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιο λέει ὁ Ἰησοῦς, ἀπευθύνοντας στοὺς Ἀποστόλους τὶς τελευταῖες θεῖες του ὑποθήκες: «Ὅταν δὲ ἔλθῃ ὁ παράκλητος ὃν ἐγὼ πέμψω ὑμῖν παρὰ τοῦ πατρός, τὸ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας ὃ παρὰ τοῦ πατρός ἐκπορεύεται, ἐκεῖνος μαρτυρήσει περὶ ἐμοῦ». Ἡ ἀπάντηση τῶν Λατίνων στηρίχθηκε σὲ μιὰ ρῆση πού ὑπάρχει στὶς ἴδιες τελευταῖες ὑποθήκες τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ: «Ὅταν δὲ ἔλθῃ ἐκεῖνος, τὸ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας, ὀδηγήσει ὑμᾶς εἰς πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν· οὐ γὰρ λαλήσει ἀφ' ἑαυτοῦ, ἀλλ' ὅσα ἂν ἀκούσῃ λαλήσει, καὶ τὰ ἐρχόμενα ἀναγγελεῖ ὑμῖν. Ἐκεῖνος ἐμὲ δοξάσει, ὅτι ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται καὶ ἀναγγελεῖ ὑμῖν. Πάντα ὅσα ἔχει ὁ πατήρ ἐμὰ ἐστὶ· διὰ τοῦτο εἶπον ὅτι ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται καὶ ἀναγγελεῖ ὑμῖν». Μολονότι ἡ ρῆση πού ἐπικαλέσθηκε ὁ Ἐφέσου Μάρκος ἦταν σαφέστερη, κάποιο βᾶρος εἶχε βέβαια καὶ ἡ ἀπάντηση. Τέρμα δὲ μπορούσε νάχει ἡ δημόσια συζήτηση. Ὡστόσο, ὁ Πάπας — ὕστερ' ἀπὸ μιὰν ἀγόρευση τοῦ Μάρκου πού εἶχε ἀφήσει ἐκτεθειμένους τοὺς Λατίνους — ζήτησε νὰ γίνῃ κι' ἄλλη μιὰ δημόσια συνεδρίαση γιὰ ν' ἀπαντήσῃ ὁ Ἰωάννης τῆς Ραγούζης. Ὁ αὐτοκράτωρ ἀναγκάσθηκε νὰ ὑποχωρήσῃ. Στὴ συνεδρίαση αὐτὴ — ἢ μᾶλλον στὶς δυὸ συνεδριάσεις πού χρειάσθηκαν γιὰ νὰ τὰ πεί

ὄλα ὁ πολὺλόγος μοναχὸς καὶ ποὺ ἐγίναν στὶς 21 καὶ 24 Μαρτίου — δὲν παρουσιάσθηκε ὁ Ἐφέσου Μάρκος. Δὲ μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω ἂν ὁ Μάρκος ἀποφάσισε μόνος του, ὕστερ' ἀπὸ τὴν τελευταία θριαμβευτικὴ του ἀγόρευση, νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴ μάταιη προσπάθεια νὰ πείσει ὄσους δὲν ἤθελαν νὰ πεισθοῦν, ἢ ἂν ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτωρ τοῦ ἀπαγόρευσε νὰ ἐμφανισθεῖ γιὰ νὰ σταματήσει ἡ ἐριστικὴ συζήτηση καὶ νὰ προχωρήσουμε στὴν ἔνωση. Ἄκουσα, μάλιστα, κάποιον νὰ λέει ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ τὸν ἔκλεισε τὶς μέρες ἐκεῖνες τὸν Μάρκο στὸ κελλί του (κι' ὅτι τὸ ἴδιο ἔκαμε καὶ μὲ τὸν Ἡρακλείας Ἀντώνιο), βάζοντας φρουροὺς γιὰ νὰ ἐμποδίσουν τὴν ἔξοδο. Ἔτσι, οἱ δυὸ τελευταῖες δημόσιες συνεδριάσεις ἦταν ἕνας μονόλογος τοῦ Λατίνου μοναχοῦ.

Ἀφοῦ παραμερίστηκε ὁ Ἐφέσου Μάρκος, ἄρχισε νὰ κινεῖται ἀκόμα πιὸ ἐλεύθερα — ἔχοντας, χωρὶς ἄλλο, τὴν ἐγκριση τοῦ αὐτοκράτορος — ὁ Νικαίας Βησσαρίων. Βασισμένος σὲ μιὰ φράση ποὺ εἶχε χρησιμοποήσει ὁ μοναχὸς Ἰωάννης τῆς Ραγούζης καὶ ποὺ ἔλεγε ὅτι τὸ *filioque* δὲ σημαίνει διόλου ὅτι εἶναι δυὸ οἱ ἀρχές καὶ αἰτίες τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἔπεισε κ' ἐκείνους ἀπὸ τοὺς δικούς μας ποὺ, χωρὶς νὰ χουν ταχθεῖ μὲ τὸν ἀδιάλλακτο Μάρκο, ἦταν ἀκόμα διστακτικοί, κ' ἐπρότεινε ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ καὶ στοὺς Λατίνους νὰ δεχθοῦν κι' αὐτοὶ μιὰν ὑποχώρηση, τροποποιώντας τὸ «καὶ τοῦ Υἱοῦ» καὶ κάνοντάς το «διὰ τοῦ Υἱοῦ». Ὁ Πάπας, ὅμως, δὲ δέχθηκε νὰ κάμει οὔτε αὐτὴ τὴν ὑποχώρηση, καθυστεροῦσε μάλιστα ἀκόμα περισσότερο τὰ «σιτηρέσια» καὶ ἡ κατάσταση ὄλων μας εἶχε γίνῃ ἀρκετὰ κρίσιμη, κ' ἔτσι οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς δικούς μας ζητοῦσαν πιά μιὰν ὁποιαδήποτε λύση ἢ μᾶλλον διέξοδο γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ὅπως - ὅπως ἡ ἔνωση. Τότε, ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτωρ σκέφθηκε νὰ προτείνει στὸν Πάπα νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ ἔνωση, χωρὶς οὔτε οἱ Δυτικοὶ ν' ἀφαιρέσουν ἀπὸ τὸ Σύμβολό τους τὸ *filioque*, οὔτε ἐμεῖς νὰ προσθέσουμε στὸ δικό μας τὸ «καὶ τοῦ Υἱοῦ». Φυσικά, καὶ ἡ πρόταση αὐτὴ ποὺ δὲν ἦταν οὔτε λύση οὔτε κἂν διέξοδος δὲν ἐγίνε δεκτὴ ἀπὸ τὸν Πάπα.

Ὁ Βησσαρίων, ὁ Ἰσίδωρος, ὁ Γεώργιος Γεννάδιος καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἔκλιναν πιά πρὸς τὴν ἀπόλυτη ὑποχώρηση, δηλαδὴ τὴν ἀποδοχὴ τῆς Λατινικῆς προσθήκης. Στὶς 13 Ἀπριλίου ἐγίνε μιὰ σύσκεψη τῶν δικῶν μας ποὺ ἦταν ἀποφασιστικὴ. Ὁ Βησσαρίων εἶχε προετοιμάσει ἕνα λόγο ποὺ τὸ ἀντίγραφό του τὸ χῶ ἀδιάκοπα μαζί μου. Εἶν' ἕνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα ἔργα ποὺ ἔχει γράψει. Ἡ ἀξία τοῦ λόγου αὐτοῦ ποὺ εἶναι μακρότατος δὲν πρέπει νὰ κριθεῖ ἀπὸ τὴν ὀρθότητα τῶν συμπερασμάτων. Πρέπει νὰ κριθεῖ ἀπὸ τὴν ἀγνότητα τῶν προθέσεων, ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν ἐννοιῶν καὶ ἀπὸ

τὴν ἀρτιότητα τῶν διατυπώσεων. Ὄταν τὸν διάβασε ὁ Βησσαρίων τὸ λόγο του (καὶ τὸ διάβασμα ἔπιασε πολλές ὥρες), ἡ ἐντύπωση ἦταν βαθύτατη. Ὅσοι πίστευαν στὴν ἔνωση, αἰσθάνθηκαν μεγάλη ἀνακούφιση. Ὅσοι δίσταζαν ἀκόμα, κατακτῆθηκαν. Ὅσοι διαφωνοῦσαν ἀπόλυτα, εἶχαν συντριβεῖ ψυχικὰ βλέποντας ὅτι ὁ Λατινισμὸς εἶχε βρεῖ μιὰ τόσο εὐγλωττὴ Ἑλληνικὴ ὑπεράσπιση. Κ' ἦταν πραγματικὰ Ἑλληνικὴ – Ἑλληνικώτατη – ἡ ὑπεράσπιση τοῦ Λατινισμοῦ ποὺ ἔκαμε ὁ Βησσαρίων. Στὸ βάθος, μάλιστα, ἡ πρόθεσή του δὲν ἦταν νὰ ὑπερασπισθεῖ τοὺς Λατίνους, ἀλλὰ νὰ ὑπερασπισθεῖ καὶ νὰ σώσει, μέσῳ τῶν Λατίνων, τὸ Ἑλληνικὸ Γένος. Μπορεῖ τὸ μέσον ποὺ διάλεξε ὁ Βησσαρίων γιὰ νὰ σώσει τὸ Γένος μας νὰταν ἀπρόσφορο· πάντως, ὁ σκοπὸς ποὺ κυριαρχοῦσε στὴ σκέψη του καὶ στὴν ψυχὴ του ἦταν ὠραῖος καὶ μέγας.

Κι' αὐτὸ ἀκόμα τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ λόγου τοῦ Βησσαρίωνος, τὸ δογματικὸ, δὲν ἦταν μόνον δογματικὸ. Ἦταν ταυτόχρονα – ἢ μάλλον εἶναι, γιὰ τὸ ἀντίγραφο τῶν καὶ σήμερα μπροστά μου σὰν κάτι ποὺ θάναί πάντοτε παρὸν – μιὰ φιλοσοφικὴ, ἠθικὴ καὶ βαθύτατα ἀνθρώπινη ἔκφραση ποὺ ξεπερνάει τὴν πατροπαράδοτη τυπικὴ μορφή τῶν δογματικῶν πραγματειῶν. Πρὶν μπεῖ στὸ δογματικὸ θέμα, ἀφῆκε ὁ Βησσαρίων τὴ σκέψη του – καὶ τὴ σκέψη τῶν ἀκροατῶν του – νὰ ἐπιστρέψει στὴ μεγάλη καὶ ὠραία ἐποχὴ ποὺ ἡ Χριστιανικὴ κοινωνία ἦταν ἐνωμένη:

«Ἦν ὅτε ἡ τοῦ Θεοῦ ἄσπιλος νύμφη ἢ ἄμωμος Ἐκκλησία εὐθνεῖτο ἀκμάζουσα καὶ καλῶς ἔχουσα, ἠνίκα τὸ μὲν ἀπλοῦν καὶ ἀπερίεργον τῆς κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον πίστεως περὶ πλείονος ἐποιούμεθα, τὸ δὲ περιττὸν τοῦτο καὶ κατεγλωττισμένον καὶ τὰ ἀπὸ τῶν οἰκείων λογισμῶν ἐν δευτέρῳ τῶν θείων λογίων τιθέμενοι, μόνοις τοῖς γεγραμμένοις προσείχομεν τοῖς ἀπὸ τοῦ πνεύματος ἀγαπῶντες, καὶ εἰς ἐν ὑπ' αὐτῶν συναγόμενοι, καὶ μία μὲν ὄντες ποιμνη, ποιμένι δ' ἐνὶ χρώμενοι, καὶ τῆς αὐτῆς μὲν αὐτοῦ συνιέντες φωνῆς, τὴν αὐτὴν δὲ ἀποδιδόντες αὐτῶ οὐ μόνον τὴν πίστιν τὴν ἐν καρδίᾳ, ἀλλὰ καὶ τὴν ὁμολογίαν τὴν διὰ στόματος».

Ὑστερα, ἀφοῦ ἔκαμε ὁ Βησσαρίων μιὰ συνοπτικὴ ἀνασκόπηση τοῦ ἔργου τῶν πρώτων οἰκουμενικῶν συνόδων, μπῆκε στὸ κρίσιμο θέμα ποὺ ἔγινε ἡ ἀφορμὴ τοῦ μεγάλου σχίσματος. Ἐνῶ ἦταν ἀποφασισμένος νὰ πᾶμε ὅπωςδὴποτε στὴν ἔνωση, φέρθηκε μὲ μεγάλη πολιτικὴ καὶ εἶπε ὅτι δὲ συμφωνεῖ οὔτε μ' ἐκείνους ποὺ «ἀπλῶς οὕτω σὺν οὐδενὶ λόγῳ λέγουσι διαστῆναι Λατίνων», οὔτε ὅμως καὶ μ' ἐκείνους ποὺ θέλουν νὰ ἐπισπεύσουν τὴν ἔνωση χωρὶς νὰ ἐξετάσουν τὸ πρᾶγμα, δηλαδὴ χωρὶς νὰ χρησιμοποιή-

σουν ὡς κριτήριο τὰ ὅσα εἶπαν οἱ ἅγιοι καὶ οἱ διδάσκαλοι. Καὶ ἄρχισε ὁ Βησσαρίων νὰ χρησιμοποιεῖ χαρακτηριστικὰ κείμενα τῶν Πατέρων ποὺ ἢ ἐξαιρετικὰ προσεκτικὴ ἐπιλογή τους τὸν βοήθησε γιὰ νὰ φθάσει στὴ λύση ποὺ ἤθελε νὰ προτείνει.

Σημαντικὴ καὶ ἀπόλυτα πρωτότυπη — ἐπαναστατικὴ ὡς κήρυγμα μιᾶς νέας ἐποχῆς ποὺ θὰ ξέφευγε ἀπὸ τὶς λέξεις καὶ θὰ προχωροῦσε στὴν οὐσία τῶν προβλημάτων — ἦταν ἡ ἄποψη, ποὺ ὑποστήριξε, ὅτι δὲν ὑπάρχει οὐσιαστικὰ καμμιά διαφορὰ καὶ ἀντινομία ἀνάμεσα στὸ «ἐκ τοῦ Πατρὸς διὰ τοῦ Υἱοῦ» καὶ στὸ «ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ» :

«Ἐκ τοῦ Πατρὸς φασιν οἱ ἐξ Ἑώας ἅγιοι Πατέρες τὸ ἅγιον ἐκπορεύεσθαι Πνεῦμα, καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς δι' Υἱοῦ· ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ οἱ Δυτικοὶ φάσκουσι τὸ αὐτὸ ἐκπορεύεσθαι Πνεῦμα. Τί οὖν ἐροῦμεν; Ἐναντίον τοῦτο ἐκείνω! Μὴ γένοιτο· οὐδὲ γὰρ ἐστὶ τὸ ἐκ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι τῷ ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ οὐτ' ἐναντίον, οὔτε μὴν ἀντιφατικόν».

Ἄν ἰσχυρισθοῦμε — ἔτσι συνεχίζει τοὺς συλλογισμοὺς του ὁ Βησσαρίων — ὅτι οἱ δύο αὐτὲς διατυπώσεις εἶναι ἀντιφατικές, τότε θὰ πρέπει νὰ ποῦμε ἀντιφατικές καὶ πολλὲς ρήσεις τῶν Ἁγίων Γραφῶν :

«Ἐχω τούτου πολλὰ παραδείγματα ἀπ' αὐτῆς τῆς θείας Γραφῆς· ὁ πατήρ μου', φησί, 'μείζων μου ἐστίν'· καὶ πάλιν· "Ἐγὼ καὶ ὁ Πατήρ ἐν ἐσμεν'. Τούτου τίς μείζων δοκοῦσα ἀντίφασις; Ἄλλ' ὅμως ἀντιφάσκουσι τῷ ἀληθεῖ οἱ ἀντίφασιν τοῦτο λέγοντες. Ὁ Στέφανος ὑπάρχων πλήρης Πνεύματος ἁγίου, ἀτενίσας εἰς τὸν οὐρανὸν εἶδε δόξαν Θεοῦ, καὶ Ἰησοῦν ἐστῶτα ἐκ δεξιῶν τοῦ Θεοῦ· ἀλλ' ὁ Παῦλος σὺν τῷ Δαυίδ αὐτὸν ἐν δεξιᾷ φησι κεκαθικέναι τῆς μεγαλωσύνης ἐν ὑψηλοῖς· τὸ δὲ καθῆσθαι καὶ μὴ καθῆσθαι, τὸ ἴστασθαι γὰρ οὐ καθῆσθαι ἐστὶ, περιφανὴς ἐστὶν ἀντίφασις... Ὁ μὲν τῶν εὐαγγελιστῶν τρίτη ὥρα τὸν Κύριον ἐσταυρῶσθαι φησιν, ὁ δὲ γεβοᾷ· ἦν δὲ ὥρα ἕκτη καὶ ἐσταύρωσαν αὐτόν'. Ἡ δὲ ἕκτη δῆλον ὅτι τρίτη οὐκ ἐστίν· ἢ δὲ τρίτη καὶ οὐ τρίτη πάντως ἀντίφασις». Ὅσο γιὰ τὰ γραπτὰ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, αὐτὰ εἶναι γεμάτα ἀπὸ τέτοιες ἀντιφάσεις: «Καὶ τίς ἂν ἐξαριθμήσαιτο, ὅσα ἀντιφατικῶς εἰρησθαι δοκοῦντα, ὅμως εὐσεβῶς ὑπὸ τῶν διδασκάλων νοοῦνται, καὶ πρὸς ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν ἀναπτύσσονται νοῦν»;

Ὁ Βησσαρίων δὲν ἔβλεπε ἀληθινὲς ἀντιφάσεις ὅπου ἀντιφάσκουν μονάχα οἱ λέξεις. Ζητοῦσε πίσω ἀπὸ τὶς λέξεις τὸ πνεῦμα, τὴν οὐσία. Χωρὶς νὰ θίγει διόλου τὰ δόγματα, νόμιζε ὅτι οἱ λέξεις δὲν εἶναι ἱκανὲς νὰ τὰ δέσουν, ἀλλὰ ἔχουν τὴν ἱκανότητα νὰ τὰ

ὑποσημαίνουν. Ἄν καὶ ἦταν ὁ Βησσαρίων ὁ πιὸ λογικὸς καὶ πιὸ διαλεκτικὸς νοῦς ποὺ γνώρισα στὴ ζωὴ μου, ἤξερε ὡστόσο ὅτι ἡ διαλεκτικὴ δὲν εἶναι ἀπλὸ τυπικὸ παιχνίδι τῶν λέξεων.

Καὶ προχώρησε στὸ λόγο του ὁ Βησσαρίων ἀποκαλύπτοντας (ὅπως τοῦλάχιστον πίστευε ὁ ἴδιος) τὰ ἄτοπα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴ σχολαστικὴ καὶ στενὴ προσκόλλησι στὶς λέξεις, στὴν ἀντιδιαστολὴ π.χ. τοῦ «πέμπεσθαι» ἀπὸ τὸ «ἐκπορεύεσθαι» (ἢ «πηγάζειν») : «κἂν πηγάζειν, κἂν πέμπεσθαι παρὰ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἀκούωμεν, τὴν θεῖαν ἐκείνου νοεῖν ἀναγκαῖον ὑπόστασιν. Πῶς δ' ἂν ἄλλως ἢ τοῦ Πνεύματος θεῖα ὑπόστασις ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ἢ παρὰ τοῦ Υἱοῦ εἴη, ἢ ἀναβλύσειε, ἢ πηγάσειε, μὴ ἔχοντος ἐκεῖνον αἰτίαν»;

37

Ὅλες αὐτὲς οἱ σκέψεις τοῦ Βησσαρίωνος μπορεῖ εὐκολα, βέβαια, ν' ἀντικρουθοῦν. Τὰ ἐπιχειρήματα δὲ λείπουν ἀπὸ καμμιά πλευρά. Ἐδῶ ποὺ τώρα βρίσκομαι — μακριὰ ἀπὸ κάθε ματαιότητα (καὶ στὰ μάτια ἀνήκουν καὶ οἱ λέξεις) — λέω πῶς δὲ θᾶπρεπε νὰ χρησιμοποιοῦμε διόλου ἐπιχειρήματα καὶ συλλογιστικὲς φράσεις, γιὰ νὰ συλλάβουμε τὴν ιδέα τοῦ Θεοῦ. Μιὰ μέρα — στὴ Φλωρεντία — μέ πλησίασε ἓνας νεαρὸς Γερμανὸς μοναχὸς ποὺ ἦταν στὴν ἀκολουθία τοῦ σοφοῦ Νικολάου τοῦ Κουζάνου. Κάτι τὸν τράβηξε κοντά μου ποὺ δὲ μπόρεσα νὰ τὸ ἐξακριβώσω. Ἦταν πολὺ χλωμὸς καὶ τὰ μάτια του ἔμοιαζαν παραδομένα σ' ἓνα θέαμα ποὺ βρισκόταν πέρ' ἀπ' ὅλα τὰ ὄρατά. Μοῦ μίλησε Λατινικὰ (τὰ κατὰφερνε ἀρκετὰ καλά) καὶ μέ ρώτησε ἂν ἔχω ποτέ μου ἀκούσει τ' ὄνομα τοῦ Μάϊστερ Γιοχάννες Ἐκχαρτ. Τοῦ εἶπα ὅτι δὲν τ' ἀκουσα ποτέ μου. Τότε μοῦ μίλησε γιὰ τὸν παράδοξον αὐτὸν ἄνθρωπο ποὺ εἶχε ζήσει ἑκατὸ περίπου χρόνια πρὶν, καὶ ποὺ, ἀφοσιωμένος στὸν Θεὸ καὶ ἔχοντας ὡς πρότυπο τὸν Ἅγιο Φραγκίσκο, εἶπε λόγια, ποὺ, ἂν τὰ πρόσεχαν οἱ Λατῖνοι καὶ οἱ Ἕλληνες, θὰ ἔπαιναν νὰ συζητοῦν καὶ θ' ἀποφάσιζαν τὴ μεταξύ τους ἔνωσι, ἐνώνοντας ὅλοι μαζί τὸν ἑαυτὸ τους μέ τὸν ἴδιο τὸν Θεό. «Ὅλα ὅσα μπορούμε νὰ σκεφθοῦμε γιὰ τὸν Θεό, ὅλ' αὐτὰ δὲν εἶναι ὁ Θεός», δίδαξε ὁ Μάϊστερ Ἐκχαρτ, ὅπως μοῦ ἔλεγε ὁ χλωμὸς μοναχός. Καὶ μοῦ ἐξομολογήθηκε ὅτι εἶναι ὄπαδός του, μολονότι ὁ Πάπας — στὸ ἔτος 1329, δηλαδὴ δυὸ χρόνια μετὰ τὸ θάνατό του — καταδίκασε πολλὰς ρήσεις τοῦ Μάϊστερ Ἐκχαρτ. Ἐμεῖς ἐρίζουμε — ἔτσι μοῦ πρόσθεσε ὁ χλωμὸς μοναχός — συζητώντας ἂν τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἔχει πηγὴ καὶ αἰτία του μονάχα τὸν Πατέρα ἢ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱό, ἐνῶ ὁ Μάϊστερ Ἐκχαρτ ἔφθανε ὡς τὸ σημεῖο νὰ θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸ του — καὶ τὸν καθέναν ἀπὸ μᾶς — ὡς τὴν πηγὴ

καὶ τὴν αἰτία τοῦ κόσμου : «Μὲ τὴν ἴδια μου τὴ γέννα», ἔλεγε ὁ Ἔκχαρτ, «γεννήθηκαν ὅλα τὰ ὄντα, κ' ἐγὼ ἤμουν ἡ αἰτία τοῦ ἑαυτοῦ μου καὶ τῶν ὄντων ὅλων»· μιλώντας ἔτσι, δὲ βλασφημοῦσε· ὁμολογοῦσε κάτι ποῦ τὸν ἔβαλε ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς νὰ τὸ ὁμολογήσει· τόσο πολὺ εἶχε ἐνωθεῖ ἡ ψυχὴ του μὲ τὸν Θεό, ποῦ τὴν Κτίση τὴν ἐνωθε συνυφασμένη μὲ τὴν αἰτία καὶ πηγὴ ποῦ ἦταν ὁ ἑαυτὸς του!

Τὰ λόγια αὐτὰ τοῦ χλωμοῦ νεαροῦ μοναχοῦ ποῦ μὲ διάλεξε μιὰ μέρα ὡς συνομιλητὴ του χωρὶς νὰ ξέρω γιατί, πῆραν — ἐδῶ ποῦ τώρα βρίσκομαι — ἓνα ἰδιαίτερο βᾶρος ποῦ μοῦ εἶναι δύσκολο, χωρὶς νὰ μὲ βοηθήσει ὁ θάνατος, νὰ τὸ πετάξω ἀπὸ πάνω μου.

38

* Ἄς πάω, ὅμως, πάλι στὸν Βησσαρίωνα. Ὁ λόγος του εἶχε ἓναν ὑποβλητικὸ — σχεδὸν συγκλονιστικὸ — ἐπίλογο. Ὁ ἐπίλογος αὐτὸς δείχνει καθαρὰ ὅτι ἡ μεγάλη φροντίδα τοῦ Βησσαρίωνος ἦταν ἡ σωτηρία τοῦ Γένους, καὶ ὅτι, στὸ βάθος, ἡ φροντίδα αὐτὴ τὸν ἔκαμε νὰ νικήσει μέσα του — καὶ νὰ καλέσει κ' ἐμᾶς νὰ νικήσουμε — κάθε δογματικὴ διαφωνία πρὸς τοὺς Λατίνους : «Τίς γὰρ οὐκ οἶδεν», ἐφώνασε μὲ μιὰ φωνὴ ποῦ ἦταν γεμάτη συγκίνηση, «ὡς μόνη μὲν ἡμῖν ἐν κινδύνοις καταφυγὴ τὸ τῶν Λατίνων γένος κατελείπετο καὶ ἡ μετ' αὐτῶν ἐνωσις, ἐκεῖθεν ἐλπίζουσι σφᾶς αὐτοὺς ἀνακτήσασθαι, καὶ τοὺς ἐχθροὺς καταγωνιεῖσθαι, μόνον δὲ τῷ πολεμίῳ τοῦτο φόβητρον ἦν, ἐπέχον αὐτὸν ὄπωσοῦν τῆς μανίας τῆς καθ' ἡμῶν, καὶ ἡρεμεῖν ἀναγκάζον καὶ μὴ βουλόμενον;... Οὐδεμία γὰρ μοι εὐλογος φαινομένη αἰτία δοκεῖ, δι' ἣν ἂν τὰ τοσαῦτα καὶ τοιαῦτα ἐλοίμην κακὰ» (δηλαδὴ τὰ κακὰ ποῦ θᾶφερνε ἡ ὑποδούλωση στοὺς Τούρκους) «καὶ ἦτις ἂν ταῦτα ἀντισηκώσειε». Κι' ἀφοῦ ἔκαμε τὴν τελευταία ἐκκλήση σὲ ὅλους νὰ συμφωνήσουν μαζί του, ἐσφράγισε τὸ λόγο του μὲ τίς ἀκόλουθες λέξεις :

«Οὔτε γὰρ ἐμαυτὸν πείθω, μὴ ἀληθῶς τε καὶ εὐσεβῶς δοξάζειν αὐτοὺς» (δηλαδὴ, τοὺς Λατίνους) «καὶ ταυτὰ τοῖς ἀγίοις καὶ τῇ ἡμῶν Ἐκκλησίᾳ φρονεῖν· οὔτ' ἀγνοῶ τὰ ἐντεῦθεν ἐψόμενα τῷ γένει δεινά, καὶ πάσης τραγωδίας ἐπέκεινα· ἀλλὰ καὶ προέγνων, καὶ εἶρηκα, καὶ πᾶσιν ἐδήλωσα, καὶ ὅπως μὴ γένηται, ἐκ τῶν δυνατῶν προενόησα· εἰ δὲ μὴ ἐδυνήθην ἀνῦσαι, οὐ τοῦ εἰπόντος, ἀλλὰ τῶν μὴ πεισθέντων τὸ ἔγκλημα».

Τὴν ἄλλη μέρα — 14 Ἀπριλίου — μίλησε ὁ Γεώργιος Σχολάριος. Τάχθηκε ἀδίστακτα μὲ τὴ γνώμη τοῦ Βησσαρίωνος. Ἦταν ἄλλωστε φανατικὸς φιλενωτικὸς, καί, παραμερίζοντας τότε ὡς λαϊκὸς τὰ δογματικὰ θέματα ποῦ ἀργότερα ὡς μοναχὸ καὶ πατριάρχη τὸν ἔκαμαν φανατικὸν ἀνθενωτικὸ, στάθηκε στὸ ἐπιχείρημα ὅτι μόνο μὲ τὴν ἐνωσὴ καὶ τὴ συνδρομὴ τῶν Λατίνων θὰ μπορούσε

νά σωθεί ἡ Κωνσταντινούπολη, θά μπορούσε νά σωθεί τὸ Γένος μας.

Ἐγιναν κάμποσες ἀκόμα συσκέψεις, καὶ ὅσο προχωροῦσε ὁ καιρὸς κ' ἐπίεζε ὁ Πάπας τὸν αὐτοκράτορα, ὁ ἐκνευρισμὸς γινόταν μεγαλύτερος. Ἀναπόφευκτα ἦταν, ἔτσι, καὶ τὰ ἐπεισόδια. Τὰ πιὸ ὀδυνηρὰ ἦταν δυό. Σὲ μιὰ σύσκεψη, ὁ αὐτοκράτωρ εἶχε τόσο ἐκνευρισθεῖ ἀπὸ τὴν ἀντίδραση τῶν Ἐφέσου Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ καὶ Ἡρακλείας Ἀντωνίου πού, ὅταν ξέσπασε ἕνας καυγᾶς μεταξύ τοῦ τελευταίου καὶ τοῦ Ρωσίας Ἰσιδώρου, τᾶβαλε μόνο μὲ τὸν Ἀντώνιο καὶ ἔφθασε ὡς τὸ σημεῖο νά τὸν βρίσει ὀνομάζοντάς του «ἀπαίδευτον καὶ χωρίτην». Σὲ μιὰν ἄλλη σύσκεψη ἔβρισε ὁ Ἐφέσου Μάρκος τὸν Βησσαρίωνα. «Σὺ ὑπάρχεις κοπέλιν, καὶ ἐποίησας ὡς κοπέλιν», τοῦ εἶπε, χρησιμοποιώντας τὴ βαρύτερη βρισιὰ πού μπορούσε νά ἐκστομίσει.

Ἄλλο Ἰούλιος τοῦ ἔτους 1439 ἦταν ὁ μῆνας τῶν ὀριστικῶν ἀποφάσεων. Ὁ Πάπας ὑποσχέθηκε στὸν αὐτοκράτορα ὅτι θά βοηθοῦσε τὴν Κωνσταντινούπολη μὲ τριακόσιους ἄνδρες καὶ δυὸ γαλέρες πού θάστελνε γιὰ νά συμπληρώσουν τὴ μόνιμη φρουρά της, καὶ ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μόνιμη αὐτὴ συμπαράσταση, θάστελνε ἐπίσης, γιὰ ν' ἀντιμετωπισθεῖ ὁ ἄμεσος κίνδυνος, εἴτε εἴκοσι ἄλλα πολεμικὰ πλοῖα γιὰ ἕξη μῆνες, εἴτε δέκα γιὰ ἕνα χρόνο. Ἐπίσης, ἐδήλωσε ὅτι τὰ ἔξοδα τῆς ἐπιστροφῆς ὅλων μας θά ἐβάρυναν τὸ ταμεῖο του. Ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ὁ πατριάρχης δέχθηκαν, τότε, νά ὑποχωρήσουν πέρα γιὰ πέρα, νά ἐγκαταλείψουν τὴ γραμμὴ πού εἶχαν χαράξει οἱ Πατέρες τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ νά δεχθοῦν, προσχωρώντας στὴ γνώμη τοῦ Βησσαρίωνος ὅτι ἡ ἀντινομία εἶναι οὐσιαστικὰ ἀνύπαρκτη, τὴν προσθήκη «καὶ τοῦ Υἱοῦ».

Στὴν κρίσιμη σύσκεψη πού ἔγινε γιὰ ν' ἀποφανθοῦν ὅλοι οἱ δικοὶ μας ὀριστικὰ ἂν συμφωνοῦν ἢ ὄχι, ὁ αὐτοκράτωρ πῆρε μιὰν ἔντονη πρωτοβουλία. «Ὁ Τραπεζοῦντος δὲ ἐνόσει» (ὅπως γράφει ὁ Σύλβεστρος Συρόπουλος) «καὶ διεμηνύσατο αὐτῶ πολλὰκις καὶ συχνάκις ὁ βασιλεὺς καὶ ὁ πατριάρχης, ἵνα δώσῃ γνώμην, καὶ οὐκ ἔδωκε. Πλὴν οὖν τοῦ Ἡρακλείας, τοῦ Ἐφέσου, τοῦ Μονεμβασίας, τοῦ Τραπεζοῦντος, καὶ τοῦ Ἀγχιάλου, οἱ λοιποὶ ἀρχιερεῖς ἐγνωμοδότησαν στέργειν τὸ ἐκ τοῦ υἱοῦ καὶ τὴν μετὰ τῶν Λατίνων ἔνωσιν. Ἦσαν οὖν οἱ στέρξαντες ἰγ' καὶ παρητήσαντο οὖν ς'». Ὁ αὐτοκράτωρ ρώτησε ἐπίμονα, μπροστὰ σὲ ὅλους, τὸν ἀδελφὸ του. Ὁ δεσπότης Δημήτριος ἔσφιξε τὰ χεῖλη του καὶ δὲ θέλησε νά ἐκφέρει καμμιά γνώμη. Ἀφοῦ τὸν ἐπίεσε ἀκόμα περισσότερο ὁ αὐτοκράτωρ, ἄνοιξε τὸ στόμα του μόνο καὶ μόνο γιὰ νά ζητήσῃ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα νά τοῦ ἐπιτρέψῃ νά φύγῃ ἀμέσως γιὰ τὴ Βενετία. Δὲν ἤθελε, μ' ἄλλα λόγια, νά ναι παρὼν στὴ Φλωρεντία.

ὅταν θὰ ὑπογραφόταν ὁ «ένωτικὸς ὅρος». Ἐπικαλέσθηκε, μάλιστα, γιὰ ν' ἀποσπάσει τὴ συγκατάθεσιν τοῦ αὐτοκράτορος, τὸ «ὀρκωμοτικὸν» ποῦ τοῦ εἶχε κάμει ὁ τελευταῖος, ὅταν, παρακαλώντας τον νὰ ρθει εἰς τὴ Φλωρεντία, τοῦ ὑποσχέθηκε ὅτι θὰ εἴη ἐλεύθερος νὰ φεύγει ὅποτε θέλει.

«Μετὰ τὸ τελεσθῆναι τὰς γνώμας καὶ κυρωθῆναι παρὰ τοῦ βασιλέως, εἶπεν ὁ βασιλεὺς· ἴδου μετὰ τῆς βοηθείας τοῦ Θεοῦ ἐφάνη, ὅτι ἡ δόξα τῶν Λατίνων ἐνὶ καλῇ καὶ ἀπεφῆνατο τοῦτο καὶ ἡ σύνοδος» (δηλαδή, ἡ συνέλευσις τῶν δικῶν μας ἀρχιερέων) «καὶ περιέστησεν ἵνα ἐνωθῶμεν. Χρὴ οὖν ἵνα μηκέτι φιλονεικῆ τις περὶ τούτου. Πρὸ γὰρ τῆς ἀποφάσεως τῆς συνόδου ἐλευθερίαν εἶχε πᾶς ὁ βουλούμενος λέγειν ὡς ἤθελε, μετὰ δὲ τὴν ἀπόφασιν οὐδεὶς ἔχει ἄδειαν λέγειν ἄλλο παρὰ τὴν ἀπόφασιν τῆς συνόδου. Ἄκουώ δὲ ὅτι παπαδούριά τινα στάσεις ποιοῦσι καὶ ταραχάς. Λέγω οὖν πρὸς ὑμᾶς τοὺς κεφαλὰς ἵνα προσέχητε καὶ σκοπῆτε οἷον ἂν μάθητε στασιάζοντα, καὶ λέγοντά τι κατὰ τῆς ἐνώσεως, ἵνα ἀναφέρητε τοῦτο ἔμοι. Καὶ ἐγὼ μέλλω λέγειν, ἵνα γίνηται ἡ ἀνήκουσα παιδεύσις καὶ πρὸς τὸ πρόσωπον καὶ πρὸς τὸ πρᾶγμα».

Μιὰ μέρα ὕστερ' ἀπὸ τὴ σύσκεψιν ποῦ, μετὰ τὴν παραπάνω δῆλωσιν ὅτι θὰ ἐπιβληθοῦν κυρώσεις, πῆρε ἓνα δραματικὸν χαρακτήρα, πῆγε ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτωρ γιὰ ν' ἀναγγεῖλει εἰς τὸν Πάπα — εἰς τὴν Σάντα Μαρία Νοβέλλα — ὅτι ἡ Ἀνατολικὴ ἐκκλησία δέχεται τὴν προσθήκην.

«Οἱ δὲ Λατῖνοι, δεξάμενοι τὴν τῶν ἡμετέρων συγκατάθεσιν πρὸς τὴν δόξαν αὐτῶν, ἐχώρησαν» (τὰ λόγια αὐτὰ ἀνήκουν εἰς τὸν Σὺλβεστρο Συρόπουλον) «καὶ εἰς ἕτερα ζητήματα, καὶ ἀπῆλθον τοὺς ἡμετέρους, ἵνα διορθώσωσι τινὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡμῶν τάξεως, μὴ δοκοῦντα ἐκείνοις ἀρεστά. Διὸ καὶ ἀκούοντες τοῦτο ὁ βασιλεὺς τε καὶ ὁ πατριάρχης ἐδυσχέρανον, καὶ μετεμέλοντο ἐπὶ τῇ συγκαταθέσει τῆς δόξης». Τώρα, ὅμως, ἦταν πολὺ ἀργά. Ὑστερ' ἀπὸ τὴν ἀποδοχὴν τοῦ βασικοῦ δογματικοῦ ὅρου, ἡ ὑπαναχώρησις ἦταν ἀδύνατη. Ὁ πατριάρχης, ἄλλωστε, ἦταν πολὺ ἐξαντλημένος ἀπὸ τὴν ἀρρώστια του καὶ βιαζόταν νὰ ἐπιστρέψει εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν γιὰ νὰ πεθάνει καὶ ταφεῖ ἐκεῖ, εἰς τὸ πατριῶν ἔδαφος. Ὡστόσο, ὁ Θεὸς δὲν τοῦ ἐπέτρεψε οὔτε νὰ ὑπογράψῃ τὸν «ένωτικὸν ὅρον», οὔτε νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν πατρίδα:

«Ὅμως ὁ πατριάρχης, μετὰ τὸ εἰπεῖν καὶ δοῦναι τὴν δηλωθεῖσαν γνώμην» (δηλαδή, ἀφοῦ συμφώνησε εἰς τὸ κρίσιμο θέμα τῆς προσθήκης) «παρεσκευάζετο πρὸς τὴν ἐπάνοδον, καὶ ἔστειλε καὶ τὸν πλείστον βίον αὐτοῦ εἰς τὴν Βενετίαν. Ἐλεγε δὲ ὅτι ὀλίγας ἡμέρας περιμενεῖ μέχρις ἂν ὑπογράψῃ τὸν γενησόμενον ὅρον, καὶ

εὐθύς ἐξέλθη τῆς Φλωρεντίας. Οὐδετέρου δὲ ἠξίωται. Μὴ φθάσας δὲ ὑπογράψαι, θανῶν ἐτάφη ἐκεῖσε».

Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ἰωσήφ ἐνταφιάσθηκε στὸν ὠραιότατο ναὸ τῆς Σάντα Μαρία Νοβέλλα, δηλαδή στὸ ναὸ τῆς μονῆς ὅπου ἔμενε ὁ Πάπας. Τὸ κοιμισμένο σῶμα του τὸ προστατεύουν ἡ Παναγία τοῦ Τσιμαμποῦε (πού, ἂν θυμᾶμαι καλά, βρίσκεται ἐκεῖ) καὶ ἡ Ἁγία Τριάς τοῦ Μαζάτσιο. Τὰ δυὸ αὐτὰ ἔργα πού τόσο μὲ εἶχαν θέλξει ἀντιπροσωπεύουν τὴ μεγάλη παλαιὰ ἐποχὴ (τὴ δική μας Χριστιανικὴ ἐποχὴ) καὶ τὴ νέα ἐποχὴ πού πάει νὰ γίνεῖ κι' αὐτὴ μεγάλη.

39

Ὁ Σύλβεστρος Συρόπουλος γράφει : «Ἐκδημήσαντος τοίνυν τοῦ πατριάρχου μόνος καταλειφθεὶς ὁ βασιλεὺς διεπραγματεύετο γραφῆναι τὸν ὄρον καὶ τὴν ἔνωσιν τελεσθῆναι, ἔχων συμβούλους πρὸς τοῦτο καὶ συνέργους τὸν Ρωσίας» (Ἰσίδωρον), «τὸν Νικαίας» (Βησσαρίωνα) «καὶ τὸν μέγαν Πρωτοσύγγελον» (Γρηγόριον Μάμμαν ἢ Μελισσηνόν, τὸν Πνευματικόν) «ἢ τόγε ἀληθέστερον εἰπεῖν δεξιούς περισκελιστάς. Οὗτοι γὰρ ὤθησαν τὸν βασιλέα τεχνηέντως εἰς πολλὰ ὧν οὐκ ἀπεδέχετο. Παρεγίνοντο δὲ καὶ οἱ καρδινάλιοι» (ὁ Ἰουλιανὸς Τσεζαρίνι, ὁ Κοντολμιέρε, δηλαδή ὁ παλαιὸς «κανονικὸς» τῆς Πάτρας Μάρκος πού εἶχε γίνεῖ πιά καρδινάλιος, καὶ ὁ Δομήνικος Καπρανίκα) «καθ' ἐκάστην εἰς τὸν βασιλέα, καὶ ἀπήτουν διορθώσεις, καὶ λύσεις καὶ ἀντιθέσεις συνηφώνησαν εἰς τὰ τέσσαρα κεφάλαια, ἃ διαλαμβάνονται ἐν τῷ ὄρω μετὰ τὴν περὶ τῆς δόξης ἀπόφασιν. Ὡν τὸ μὲν ἐστὶ περὶ τῆς προσθήκης ὅτι θεμιτῶς καὶ εὐλόγως προσετέθη ἐν τῷ συμβόλῳ. Τὸ δὲ περὶ τοῦ ἐνζύμου καὶ ἀζύμου ἵνα, ἐκάστη δηλαδή τῶν ἀνατολικῶν καὶ δυτικῶν ἐκκλησιῶν κατὰ τὴν ἰδίαν συνήθειαν, ἢ μὲν ἱεουργῇ τὸ ἀζυμον, ἢ δὲ τὸ ἐνζυμον» (τὴν τελευταία στιγμὴ, ὑποχώρησαν οἱ δικοί μας καὶ στὸ σημεῖο τοῦτο, καὶ βγῆκε ἀπὸ τὸν «ἐνωτικὸν ὄρον» κάθε λέξη σχετικὴ μὲ τὴ Θεία Κοινωνία). «Τὸ δὲ περὶ τοῦ πουργατορίου καὶ τὸ λοιπὸν περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα» (δηλαδή, γιὰ τὰ πρωτεῖα τοῦ Πάπα). «Ταῦτα οὖν ἐζητήθησαν καὶ ἐστέρχθησαν παρὰ τοῦ βασιλέως».

Καὶ συνεχίζει πρὸς πέρα τὴν ἀφήγησή του ὁ Συρόπουλος μὲ τ' ἀκόλουθα λόγια : «Ὁ δὲ γε Ἐφέσου» (Μάρκος ὁ Εὐγενικὸς) «ἐκάθητο μὲν σιωπῶν καὶ ἀλγῶν ἐπὶ τοῖς γιγνομένοις, ὡς δὲ ἔγνω γραφῆσθαι καὶ τὸν ὄρον, δείσας μήποτε ἀπαιτηθεῖν ὑπογράψαι, ἢ κακωθεῖν ὡς ἀπειθής, ἠξίωσε τὸν πανευτυχέστατον δεσπότην» (Δημήτριον) «καὶ χρησάμενος αὐτῷ μεσάζοντι πρὸς τὸν βασιλέα, ἀνέφερε δι' αὐτοῦ, ὅτι οἶδεν ἡ ἁγία βασιλεία σου, ὡς ἐγὼ οὔτε ἀρχιερεὺς ἐβουλόμην γινέσθαι, οὔτε εἰς τὴν σύνοδον ἀφικέσθαι. Εἰλόμην